

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و چهارم، شماره نود و سوم

بهار ۱۴۰۲

چگونگی رویارویی پیامبر ﷺ و امامان با تنش آفرینی

امور اقتصادی در روابط همسران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۳/۱۴

تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۳/۷

حسین قاضی خانی^۱

یکی از ابعاد تاریخ و سیره معصومان علیهم السلام چگونگی تعامل آن‌ها با خانواده و همسران خود است. اختلافات خانوادگی یکی از ابعاد گریزناپذیر زیست خانوادگی است و با توجه به این‌که بخش زیادی از این اختلاف‌ها ریشه در مسائل اقتصادی دارد، این جستار بر آن است که با روش توصیفی - تحلیلی چگونگی مواجهه پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام با تنش‌زایی امور اقتصادی در روابط همسران را از منظر تاریخی بررسی نماید. بدین منظور، ابتدا داده‌های مرتبط با مسئله از میان نگاهشده‌های کهن تاریخی، حدیثی و تفسیری جمع‌آوری و سپس در ترکیب اطلاعات هم‌راستا، راهکار مرتبط با آن محور شناسایی شده است تا با کنار هم نهادن راهکارها، شیوه مواجهه معصومان علیهم السلام با مسئله به دست آید. یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که اقدامات معصومان علیهم السلام بر دو گونه راهکارهای پیشگیرانه و راهکارهای برون‌رفت از تنش بوده است. در گونه‌ی اول؛ محورهایی همچون توجه به توان اقتصادی مرد قبل از ازدواج، نقش هدیه دادن در کدورت‌زدایی، تعامل همسران در دخل و خرج منزل، آگاهی بخشی به

۱. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (H.qazikhani@isca.ac.ir).

وظائف مالی، اهمیت دادن به نظر همسر و اصلاح رسم‌های ناصواب و در گونه‌ی دوم؛ محورهایی همچون نپذیرفتن زیاده‌طلبی اقتصادی و تأمین ضروریات زندگی از اموال مرد حتی بدون اطلاع وی چهره نشان داده‌اند.

کلیدواژگان: سیره خانوادگی معصومان علیهم‌السلام، سبک زندگی، اختلافات خانوادگی، مسائل مالی خانواده، مدیریت تعارض.

مقدمه

توجه به ارتباط افراد با یکدیگر به‌ویژه مناسبات همسران به دلیل جایگاه خانواده در سیره معصومان نمودی ویژه دارد و رهنمودهای فراوانی از ایشان در این باره در کهن نگاشته‌های اسلامی بازتاب یافته است که توجه به آن‌ها می‌تواند در راستای آرامش در زندگی و روابط همدلانه مورد استفاده قرار گیرد. امروزه سخن از ارتباطات میان افراد و مدیریت تعارض در روابط ایشان مورد توجه است و اوج مهارت‌های یک مدیر در درک رفتار گذشته، پیش‌بینی رفتار آینده و ارائه رفتاری که موجب هدایت، تغییر و کنترل شود، نهفته است؛^۱ بدین معنا که یک مدیر با شناخت شرایط بداند چرا رفتار فعلی روی داده است و در آینده چه رفتاری بروز خواهد یافت و آنگاه در راستای تغییر و هدایت رفتاری، راهکار ارائه کند. لازمه این توانایی نیز شناخت عوامل انگیزشی در مردم و تأثیر انگیزش بر رفتار آن‌ها است.^۲ تأثیر امور مالی بر مناسبات افراد، امری ناآشنا نیست و ناگزیر روابط زوجین در زندگی مشترک نیز از این تأثیرپذیری به دور نخواهد بود. ملیحه علی مندگاری و حجه بی‌بی رازقی نصرآباد در مقاله «بسترهای اقتصادی مؤثر بر تصمیم‌گیری زوجین به طلاق» با بررسی جامعه‌ای آماری از مردان و زنانی که زندگی مشترک ایشان به طلاق کشیده شده، تأثیر

۱. هرسی و بلانچارد، مدیریت رفتار سازمانی، صص ۳۷ - ۳۸.

۲. فخمی، سازمان و مدیریت، ص ۳۶۱؛ رضائیان، مبانی مدیریت رفتار سازمانی، ص ۹۲.

امور اقتصادی بر جدایی همسران را نشان داده‌اند. همچنین مقاله‌های «مطالعه رابطه عوامل مؤثر بر میزان رضایت از زندگی زناشویی در میان زنان و مردان متأهل شهر تهران» به قلم بیژن زارع و هاجر صفیاری جعفرآباد و «بررسی عوامل مرتبط با اختلافات خانوادگی» اثر مشترک حلیمه عنایت، منصوره دسترنج و فائزه سلمانی مشخص ساخته‌اند میان درآمد خانواده و پایگاه اقتصادی همسران با رضایت ایشان از زندگی زناشویی رابطه‌ی معناداری وجود دارد. کلویدن موارد چهره نشان داده از اختلافات همسران بر سر مسائل مالی در تاریخ زندگانی پیامبر ﷺ و ائمه توسط پژوهشگر تاریخ به سبب جایگاه الگوگیرانه از رفتار این پیشوایان دینی، افزون بر امکان الگوگیری به سبب همسانی بخشی از مسائل امروز با نمونه‌های تاریخی، این فرصت را برای محققان حوزه‌های مختلف دانشی فراهم می‌آورد تا با مطالعه‌ی این داده‌ها، مواجهه‌ای شایسته را با اختلافات امروزه همسران، ترسیم نمایند. بر این اساس پرسش آن است که به سبب جایگاه پیامبر ﷺ و امامان در منظومه فکری اسلام و آشنایی با احکام، معصومان علیهم‌السلام چه نوع مواجهه‌ای در تنش‌زایی مسائل مالی در روابط همسران داشتند؟ در راستای پاسخ‌گویی به این پرسش ابتدا با مراجعه به نگاشته‌های کهن مرتبط با تاریخ زندگانی و سخنان پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام، داده‌ها استقراء شده‌اند. سپس با روش توصیفی - تحلیلی اطلاعات هم‌راستا با یکدیگر ترکیب و راهکار مورد استفاده در ارتباط با آن محور معرفی شده است.

در نگاهی به پیشینه در کتاب «تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث» محمد محمدی ری‌شهری و عباس پسندیده در بخش سوم اثر که به آسیب‌های خانواده اختصاص دارد؛ روایاتی در زمینه‌ی مهریه زیاد، بخل و تنگ گرفتن بر خانواده و درخواست مالی خارج از توان شوهر ذکر شده‌اند^۱ که می‌توانند روابط همسران را دچار تنش کنند اما چون رویکرد

۱. محمدی ری‌شهری، تحکیم خانواده، ص ۴۱۸، ص ۴۳۰ و ص ۴۴۲.

حاکم بر اثر تنها جمع‌آوری روایات بوده است لذا به‌صرف نقل کفایت شده است. مهدی سجادی امین در مقاله «حقوق مالی زوجه» تنها به مسئله‌ی مهریه ورود کرده و جوانب مختلف آن را از نگاه روایات و دیدگاه فقیهان کاویده است. در این میان محمدرضا سالاری فر در فصل پنجم کتاب «خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی» در ذیل عوامل مؤثر بر تعارض‌ها و اختلاف‌های خانوادگی و راهکارهای پیشگیری از آن در آموزه‌های اسلام به نمونه‌هایی از چالش‌آفرینی مسائل مالی در مناسبات همسران و راهکارهای معصومان علیهم‌السلام ناظر به آن‌ها اشاره داشته است. با توجه به این‌که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام به‌عنوان حاکم و پیشوا در معرض رجوع مسلمانان و پیروانشان برای چاره‌جویی مشکلات زندگی زناشویی بوده‌اند، مطالعه چگونگی مواجهه ایشان با تنش‌آفرینی مسائل مالی در روابط زوجین محور این نوشتار قرار گرفته است. مسئله‌ای که در دیگر آثار با چنین رویکرد و بررسی جوانب مختلف بدان توجه نشده است.

جمع‌آوری و بررسی داده‌های مرتبط، مواجهه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان علیهم‌السلام را در کاربست دو گونه از راهکارهای پیشگیرانه و برون‌رفت از تنش را نشان می‌دهند:

۱. **راهکارهای پیشگیرانه:** دسته‌ای از فعالیت‌های معصومان علیهم‌السلام در مواجهه با چالش‌آفرینی مسائل مالی در روابط همسران نشانگر آن است که این راهکارها بادی پیشگیرانه ارائه شده‌اند تا همسران با کاربست آن‌ها از قرار گرفتن از مسیری که به اختلاف و تنش منتهی می‌گردد زندگی خود را به دور نگاه‌دارند.

۱-۱. توجه به توان اقتصادی مرد قبل از پاسخ مثبت به خواستگاری: از نگاه معصومان علیهم‌السلام، توانگری در مال یا حداقل امکان تلاش برای کسب روزی به‌گونه‌ای که مرد پس از شروع زندگی بتواند از پس نفقه همسر و ضروریات زندگی خود برآید یک ملاک اولیه است؛ لذا ایشان زن را به توجه به آن در مورد مرد خواستگاری کننده، سفارش کرده‌اند.

امام صادق علیه السلام توانایی تأمین مخارج خانواده را در شمار ملاک‌های همشانی (کفو) دانسته است.^۱ در نمونه رفتار عملی، بانویی از قریشیان به نام فاطمه دختر قیس از رسول خدا صلی الله علیه و آله در مورد خواستگاران مشورت طلبید. در میان آنان معاویه بن ابوسفیان (۶۰ ق) نیز بود که پیامبر صلی الله علیه و آله ازدواج با وی را به سبب تهی‌دستی به صلاح ندانست.^۲ از آنجاکه دانسته است معاویه در خاندانی از قریش پرورش یافته بود که در شمار اشراف اقتصادی بودند لذا این منع را باید ناظر به مقطعی خاص از زندگانی معاویه دانست که شرایط شروع زندگی مشترک برای وی فراهم نبوده است.

البته باید توجه داشت توانمندی مرد بر دستیابی به درآمد حلال و مناسب جهت تأمین معاش خانواده نمی‌بایست به معنی توانگر بودن وی تفسیر گردد؛ زیرا رسول خدا صلی الله علیه و آله و امام صادق علیه السلام جوانانی را که برای شکایت از فقر نزد ایشان آمده بودند، سفارش به ازدواج کردند.^۳ با آن که در مورد شرط بودن توانگری مالی برای ازدواج در میان فقیهان شیعه تفاوت نظر دیده می‌شود^۴ اما سخن از استحباب مطرح شده از جانب برخی فقها^۵ می‌تواند دلالت بر نیکو بودن رعایت این شرط داشته باشد.

۱-۲. جایگاه هدیه در تحکیم محبت و زدودن کدورت‌ها: جایگاه محبت به همسر در نزد معصومان علیهم السلام چنان است که در نگاشته‌های دیرین حدیثی، عنوان و باب ویژه یافته

۱. کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۶۳۱؛ صدوق، معانی الأخبار، ص ۲۳۹؛ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۷، ص ۳۹۴.

۲. مالک بن انس، الموطأ، ج ۲، صص ۵۸۰ - ۵۸۱؛ ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج ۸، صص ۲۱۳ - ۲۱۴؛ احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۶، ص ۴۱۲.

۳. کلینی، الکافی، ج ۱۰، صص ۵۸۶ - ۵۸۹.

۴. مکارم شیرازی، کتاب النکاح، ج ۴، صص ۱۶۳ - ۱۴۴.

۵. همان، ج ۴، ص ۱۶۵.

است.^۱ البته از آنجاکه این روایات ناظر به مردان هستند گویا ابراز علاقه به همسر علی‌رغم تمایل قلبی در ظاهر بر مردان امری سخت بوده است که می‌بایست این رویه اصلاح می‌شد.

با توجه به روایتی از رسول خدا ﷺ مبنی بر این که دوست داشتن خود را نسبت به آن که تو را دوست دارد، اظهار کن تا این مهر استوارتر شود،^۲ باید گفت در سفارش‌های مهرورزانه، ابراز زبانی علاقه، جایگاه ویژه‌ای دارد. این سفارش‌ها بر آن‌اند که ابراز علاقه می‌بایست هم به صورت زبانی و هم به صورت عملی در روابط زوجین بروز یابد. به نقل از رسول خدا ﷺ هر کس به بازار رود و هدیه‌ای برای خانواده‌اش بخرد پاداش او مانند کسی است که برای نیازمندان صدقه می‌برد.^۳ همچنین در حدیثی از پیامبر ﷺ هدیه مرد به همسرش از عوامل افزایش پاک‌دامنی زن دانسته شده است.^۴ با ضمیمه ساختن این اخبار به روایات هدیه که در آن‌ها، هدیه دادن باعث جلب محبت و برطرف‌کننده کینه‌ها خوانده شده است،^۵ می‌توان به جایگاه هدیه دادن به همسر به عنوان یک سیره عملی در رفع کدورت و ازدیاد محبت میان همسران در راستای حفظ بنیان خانواده نیز اشاره داشت.

۳-۱. تنظیم دخل و خرج خانواده در تعامل با همسران: مسئله تأمین هزینه‌های زندگی در چالش‌های فراروی زندگی مشترک همواره پای ثابت اختلاف میان زوجین بوده و هست. در اسلام تأمین مخارج زندگی بر دوش مردان است. از آنجاکه در عرف، بانوان بیشتر خصلت گشاده‌دستی را می‌پسندند و در مقابل مردان خواهان اندازه نگاه داشتن در

۱. برای نمونه: کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۵۶۱؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۸۴.

۲. ابن‌ابی‌الدنیا، الإخوان، صص ۱۳۶ - ۱۳۷.

۳. صدوق، ثواب الأعمال، ص ۲۰۱.

۴. صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۸۱.

۵. کلینی، الکافی، ج ۹، ص ۷۴۴؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۹۹.

مخارج زندگی هستند، ستیز این دو خواسته می‌تواند شیرینی زندگی مشترک را بر کام زوجین تلخ نماید.

در رهنمودهای رسول خدا ﷺ و ائمه علیهم‌السلام نکاتی نهفته است که با تمسک بدان‌ها می‌توان به راهکار مناسب برای تعامل در این مسئله رسید و زندگی مشترک را از آسیب رهانید. امام صادق علیهما السلام به صلاح آمدن کار مؤمن را در گرو اموری از جمله حسن تقدیر معاش دانسته است^۱ که نشان از جایگاه والای میان‌روی در معاش در سامان یابی زندگی مؤمنان دارد. توصیه‌های این راهنمایان دینی در این امر بدین قرارند:

۱-۳-۱. هزینه کردن برای خانواده مسئولیتی پر ثواب برای مردان: با آن که تأمین هزینه‌های زندگی وظیفه مرد است اما بیان ثواب بر این وظیفه، امری است که آنان را به کوشش بیشتر رهنمون می‌شود تا از این مسئولیت گریزان نباشند و نسبت به مخارج زندگی بر اهل خانه سخت نگیرند.

نفقه بر خانواده از زبان پیامبر ﷺ در زمره برترین خرج‌کردها نام‌یافته است^۲ که خداوند در مقابل، چند صد برابر پاداش به مرد عطا خواهد کرد.^۳ همچنین حضرت مردی را که در راه تأمین مخارج اهل و عیال خود از راه حلال تلاش می‌کند به همراهی با پیامبران و مؤمنان در قیامت بشارت داده‌اند.^۴ امام علی علیهما السلام نیز وعده می‌دهد که هر کس برای خانواده خود در طلب روزی حلال برآید با چهره‌ای جوانان ماه شب چهاردهم از قبر

۱. ابن شعبه، تحف العقول، ص ۳۵۸؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۱۶۶.

۲. احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۵، ص ۲۷۷؛ مسلم نیشابوری، صحیح مسلم، ج ۳، ص ۷۸؛

ابن ماجه، سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۹۲۲.

۳. طبرسی، مکارم الأخلاق، ص ۲۱۶.

۴. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۶۴.

برانگیخته گردد.^۱ در تکمیل این توصیه‌های گفتاری، رفتار عملی این بزرگان دین نیز بر تکریم تلاش مردان بر تأمین هزینه‌های زندگی بوده است. فردی با مشاهده امام باقر علیه السلام در حال تلاش در گرمای سوزان حجاز به ایشان گفت: «بزرگی از قریش در چنین ساعتی و با چنین حالی در پی دنیا! اگر باین حال اجلت فرارسد چه می‌کنی؟» حضرت او را فرمود: اگر در چنین حالی باشم و مرگم فرارسد، در حال طاعتی از طاعات خداوند فرارسیده است؛ چون با این کار می‌خواهم خودم و خانواده‌ام را از محتاج شدن به تو و مردم حفظ کنم.^۲ گاهی مردانی نه تنها بار زندگی خود را بر دوش نمی‌کشند بلکه خانواده‌های ایشان، مخارج او را تأمین می‌کنند. چنین رفتاری از سوی معصومان علیهم السلام به شدت مورد نکوهش قرار گرفته است.

امام صادق علیه السلام به یکی از یاران خود نوشت: در تأمین معاش تنبلی مکن که باری بر دوش دیگری یا خانواده‌ات باشی.^۳ همچنین ایشان به یکی دیگر از یارانشان بانام معاذ^۴ فرمود: برای خانواده‌ات تلاش کن. مبدا آنان برای تو کار و تلاش کنند.^۵

۲-۳-۱. سفارش به گشاده‌دستی بر خانواده: خرج کردن اموالی که چه بسا با سختی به دست می‌آید امری نیست که بر هرکسی آسان باشد لذا در راستای زدودن این سختی یکی از خصلت‌هایی که مردان بدان سفارش شده‌اند، گشاده‌دستی بر خانواده است.

۱. ابن ابی شیبیه، المصنف، ج ۵، ص ۲۵۸؛ اسحاق بن راهویه، مسند ابن راهویه، ج ۱، ص ۳۵۳.

۲. کلینی، الکافی، ج ۹، صص ۵۲۸ - ۵۳۰؛ قاضی نعمان، شرح الأخبار، ج ۳، صص ۲۸۲ -

۲۸۳؛ مفید، الإرشاد، ج ۲، صص ۱۶۱ - ۱۶۲.

۳. همان، ج ۹، ص ۵۶۲.

۴. وی را معاذ بن کثیر کیسه فروش خوانده‌اند. برقی، رجال البرقی، ص ۴۶؛ خویی، معجم الرجال

الحديث، ج ۱۹، صص ۲-۴ - ۲۰۵.

۵. کلینی، الکافی، ج ۱۰، صص ۱۰ - ۱۱؛ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۷، صص ۲ - ۳.

پیامبر ﷺ فرمود: «هرگاه خداوند یکی از شما را نعمتی ارزانی داشت باید از خود و خانواده‌اش آغاز کند».^۱ امام علی علیه السلام گشاده‌دستی بر خانواده را از نیک‌خویی مرد برشمرده است^۲ و در سفارشی عملی از فرزندش می‌خواهد برای تأمین مخارج زندگی تلاش کند و البته خود را انباردار دیگران نسازد؛^۳ بدین معنی که اموال حاصل از تلاش را ذخیره نسازد. امام سجاد علیه السلام خشنودترین مردمان نزد خداوند را کسی می‌داند که خانواده خود را بیشتر در رفاه قرار داده باشد؛^۴ لذا خود برآند: برای من رفتن به بازار و خرید یک‌درهم گوشت برای خانواده‌ام که میل به گوشت دارند، از بنده آزاد کردن دوست‌داشتنی‌تر است.^۵ امام کاظم علیه السلام به یکی از اصحاب خود به نام مسعده بن صدقه^۶ سفارش کرد: خانواده‌ی مرد در حکم اسیرانش هستند پس هرکسی که خداوند به او نعمتی داد باید خانواده‌اش را در گشایش قرار دهد و اگر چنین نکند زود باشد که آن نعمت از وی زایل شود.^۷ امام رضا علیه السلام توسعه دادن بر رفاه خانواده را بر فرد توانگر واجب می‌شمارد.^۸ شاید بر همین اساس باشد که پس از فتح خیبر، رسول خدا ﷺ از غنائم خیبر، همسران خود را بهره‌مند می‌کند اما متأسفانه ایشان درخواست اموال بیشتری کردند و دوری حضرت از خود را به همراه آوردند.^۹

۱. احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۵، ص ۸۶؛ مسلم نیشابوری، صحیح مسلم، ج ۶، ص ۴.

۲. ورام، تنبیه الخواطر، ج ۱، ص ۹۰.

۳. ترجمه و شرح گویای نهج البلاغه، ج ۳، صص ۷۰-۷۲.

۴. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۲۳۰؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۰۸.

۵. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۲۳۴.

۶. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۴۱۵.

۷. صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۰۲؛ صدوق، الأمالی، ص ۴۴۲.

۸. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۲۳۳؛ ابن شعبه، تحف العقول، ص ۴۴۲.

۹. واقدی، کتاب المغازی، ج ۲، ص ۶۹۳؛ ابن هشام، السیرة النبویة، ج ۲، ص ۳۴۹؛ قمی، تفسیر

القمی، ج ۲، ص ۱۹۲.

۳-۳-۱. کمک مالی زن به مرد: گاهی مرد تنگ‌دست می‌شود و حاصل دسترنج او برای گذران زندگی، کافی نیست. اگر زن توانگر است بر وی شایسته است تا به هنگام قصد عمل خیر، همسر خود را بر دیگر مردمان مقدم بدارد و در سامان دادن زندگی سهیم گردد.

زینب ثقفی^۱ از تمکن مالی برخوردار بود و همسرش عبدالله بن مسعود (۳۲ ق) در آن زمان به دلیل تنگ‌دستی به سختی روزگار می‌گذرانید. زینب از رسول خدا ﷺ از حکم صدقه دادن خود بر همسرش سؤال پرسید که پیامبر ﷺ در جواب گفت: تو را اجری برای صدقه دادن و اجری برای قرابت خانوادگی خواهد بود.^۲ سخن از اجری برای قرابت را باید در این دانست که بخشش بر خویشان از نگاه معصومان علیهم‌السلام ارجح بردادن آن به دیگران دانسته شده است.^۳ باید توجه داشت در عمل نیز با این کار مرد از سختی تأمین معاش تا حدودی رهایی یافته و زندگی مشترک از تبعات فشار مالی رهایی می‌یابد.

۳-۳-۴. در تنگنا قرار ندادن مرد: گاه ممکن است که مرد علی‌رغم تلاش، در تأمین هزینه‌های خانواده به سختی دچار باشد، در چنین حالتی بر بانوان است که با همدلی تلاش شوی خویش را ارج نهاده و با همراهی درصدد برآیند تا از هزینه‌های زندگی کاسته شود. پیامبر ﷺ در حدیثی می‌فرماید: هر زنی مراعات حال شویش را ننماید و او را بر چیزی که توانایی انجام آن را ندارد، مجبور سازد خداوند هیچ عمل نیکی را از وی نمی‌پذیرد و خداوند را در حالی ملاقات می‌کند که بر وی غضب‌آلود است؛^۴ این حدیث

۱. زینب دختر ابی معاویه و از ثقفیان شمرده شده است. وی همسر عبدالله بن مسعود و در شمار صحابیات پیامبر ﷺ است. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۲۲۶؛ ابن عبدالبر، الإستیعاب، ج ۴، ص ۱۸۵۶.

۲. اسحاق بن راهویه، مسند ابن راهویه، ج ۵، ص ۲۵۲؛ ابن ماجه، سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۵۸۷.

۳. صدوق، ثواب الأعمال، ص ۱۴۲.

۴. صدوق، من لا يحضره الفقيه، ج ۴، ص ۱۶.

نشان از بروز این رفتار از سوی برخی بانوان در آن عصر دارد. در نمونه عملی توجه به سخن رسول خدا ﷺ می‌توان به رفتار حضرت فاطمه علیها السلام اشاره کرد. در شرایط سخت اقتصادی سال‌های عصر نبوی مدینه، روزی امام علی علیهما السلام از نبود آذوقه در منزل آگاهی یافت و از همسرش پرسید: چرا مرا آگاه نساختی تا طعامی فراهم آورم؟ حضرت فاطمه علیها السلام پاسخ داد: از خداوند شرم کردم که از شما چیزی طلب کنم و شما قادر به تأمین آن نباشید.^۱

۴-۱. توجه دادن به رسم‌های نادرست و اصلاح آن: در روابط همسران به سبب زندگی مشترک رسم‌هایی در جامعه آن زمان پدید آمده بودند که از نگاه ائمه علیهم السلام ناصحیح بوده و لذا می‌بایست به اصلاح این رسوم نادرست اقدام می‌شد. به‌عنوان مثال در اسلام مالکیت زن بر اموالش محترم شمرده شده است و آن‌گونه نیست که مرد با ازدواج بر اموال همسر مسلط شود. این در حالی است که از دیرباز تاریخ، برخی از مردان چشم طمع به اموال همسر داشته‌اند. از جمله رسم‌های ناصواب پرتنش مالی، مسائل مرتبط با مهریه است. التزام مرد به پرداخت وجهی یا عهده‌داری امری در برابر در اختیار گرفتن همسر، رکنی اساسی در عقد ازدواج است که مهریه نام دارد.^۲ پایبندی به تعهدات ازدواج که مهریه مهم‌ترین آن‌ها به شمار می‌رود از سوی پیامبر ﷺ و امام علی علیهما السلام به‌عنوان سزاوارترین شرط‌هایی که انسان متعهد به انجام آن است و باید بدان وفا کند، بیان شده‌اند.^۳ پیامبر ﷺ و امام صادق علیهما السلام می‌فرمایند: هر کس ازدواج کند و در نظر داشته باشد که مهریه همسرش را نپردازد در نزد خداوند بسان زناکاران است.^۴ همچنین

۱. فرات کوفی، تفسیر فرات الکوفی، ص ۸۳؛ قاضی نعمان، شرح الأخبار، ج ۲، ص ۴۰۱.

۲. مشکینی، مصطلحات الفقه، ص ۵۲۵.

۳. ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۳، ص ۳۲۶؛ احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۴، ص ۱۴۴؛ صدوق،

من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۹۹.

۴. ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۳، ص ۴۳۰؛ کلینی، الکافی، ج ۱۰، ص ۷۳۰.

امام صادق علیه السلام فردی را که پس از تعهد به پرداخت مهریه درصدد دادن آن برنمی‌آید مانند سارقان خوانده است.^۱ این که عقوبت در انتظار چنین مردانی هم‌ردیف مجازات زناکاران شمرده می‌شود و کارشان به سرقت تشبیه می‌شود نشان از پیامدهای سنگین اخروی چنین عملی دارد تا شاید به سبب دوری گرفتن از عذاب اخروی، مؤمنان دست به این عمل نیالایند.

معصومان علیهم السلام خود با پرداخت مهریه همسرانشان به‌واقع الگویی عملی را فراروی پیروان خویش قرار داده‌اند. گروهی بر امام حسین علیه السلام وارد شدند و ایشان را در منزلی دارای فرش، پستی و بالش مشاهده کردند و حضرت را گفتند: ای پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله در این منزل چیزهایی می‌بینیم که در خانه پیامبر صلی الله علیه و آله یافت نمی‌شد. امام پاسخ داد: ما هنگامی که ازدواج می‌کنیم مهریه همسران خویش را می‌پردازیم و آنان با مهریه خود هر آنچه را مایل باشند، تهیه می‌کنند و ما در آن دخالتی نداریم.^۲ از این گزارش هم پرداخت مهریه همسر و هم صاحب‌اختیار بودن وی در خرج کردن آن فهم می‌گردد.

بازپس‌گیری مهریه، رفتار ناروای دیگری بود که جامعه جاهلی صدر اسلام بدان دچار شده بود و بدتر آن که این چشم‌داشت به باز پس گرفتن مهریه با شیوه‌هایی انجام می‌شد که رفتار انسانی را نیز به چالش می‌کشید. آمده است برخی مردان که تمایلی به ادامه زندگی مشترک با همسر خویش را نداشتند و از سویی مال پرداخت‌شده به‌عنوان مهریه را در پی طلاق از دست‌رفته می‌دیدند درصدد برمی‌آمدند تا با تحت‌فشار قرار دادن زن، وی را ناچار به بخشیدن یا باز پس دادن تمام یا بخشی از مهریه نمایند. این شیوه در مورد بانوانی که مهریه‌ای سنگین داشتند نمود بارزتری می‌یافت. در این روش از سویی مردان از زن خود کناره می‌گرفتند و از سوی دیگر با عدم طلاق، مسیر زنان را برای جدایی و

۱. همان، ج ۱۰، صص ۷۲۹ - ۷۳۰.

۲. قاضی نعمان، دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۱۶۰.

اندیشیدن به یک زندگی جدید مسدود می‌ساختند تا در نهایت این بلا تکلیفی زن را به ستوه آورده و بخشیدن مهریه تنها راه خلاصی از آن باشد.^۱ از این شرم‌آورتر آن که برخی مردان چون تصمیم به جدایی از همسر و تجدید فراش می‌گرفتند، از آنجاکه در آن روزگار سزای خیانت به همسر و خانواده، چشم‌پوشی زن از مهریه بود،^۲ زن را به اعمال منافی عفت متهم می‌ساختند تا تمام یا بخشی از مهریه^۳ پرداخت شده را دوباره به چنگ آورند و چه بسا این مهریه^۴ باز پس گرفته شده مهر همسر جدید می‌گردید.^۵ لذا خداوند با سرزنش این رفتار در نزول آیه‌ای زنهار می‌دهد: «و اگر تصمیم گرفتید که همسر دیگری به جای همسر خود انتخاب کنید و مال فراوانی (به‌عنوان مهر) به او پرداخته‌اید، چیزی از آن را نگیرید؛ آیا برای باز پس گرفتن مهر زنان، متوسل به تهمت و گناه آشکار می‌شوید؟!»^۶

رسم ناصواب دیگر آن بود که برخی مردان در راستای رسیدن به اموال زن، انتظار مرگ او را می‌کشیدند. ذیل آیه نوزدهم سوره نساء^۷ از امام باقر علیه السلام نقل است: آیه درباره کسانی نازل شده است که زنان خود را بدون این که همچون یک همسر با آنها رفتار کنند، نگه می‌داشتند به این امید که آنها بمیرند و اموالشان را تملک کنند.^۸ هم‌سو با نقل امام باقر علیه السلام آمده است: برخی مردان چون همسرانشان پای به سن می‌نهادند تمایل

۱. مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، ج ۱، ص ۳۶۴؛ طبری، جامع‌البیان، ج ۴، ص ۲۱۰.

۲. نساء (۴): ۱۹. «وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضٍ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ».

۳. زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۴۹۱.

۴. نساء (۴): ۲۰. «وَأِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا».

۵. نساء (۴): ۱۹. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرْهًا». ای کسانی که ایمان آورده‌اید برای شما حلال نیست که از زنان از روی اکراه (و ایجاد ناراحتی برای آنها) ارث ببرید.

۶. طوسی، التبیان، ج ۳، ص ۱۴۹.

ازدواج با زنان جوان در ایشان هویدا می‌گشت اما از رها ساختن همسر خویش به دلیل مال او ابا داشتند لذا بی آن که رسم همسری را در مورد وی به‌جای آورند تنها با او روزگار می‌گذرانیدند تا این که یا زن با بخشیدن اموالش بهای رهایی خود را بپردازد یا این که در پی فرارسیدن اجل با عنوان ارثیه بر اموال زن دست یابند^۱ و بر اساس این آیات، پیامبر ﷺ مؤمنین را از چنین اندیشه و رفتارهایی حذر می‌دهد.

هرچند در مورد تهمت زدن به زن برای پس گرفتن مهریه و رها ساختن همسر مسن برای ارث بردن از او نمونه مصداقی از مواجهه معصومان علیهم‌السلام یافت نشد اما با توجه به این که معصومان علیهم‌السلام پایبند به اجرای دستورات قرآن بوده‌اند لذا می‌توان گفت ایشان همان دستور الهی را به پیروان خویش یادآور شده‌اند.

۵-۱. آگاهی دادن به حقوق مالی: زن و مرد به‌عنوان دو رکن اساسی خانواده، نسبت به یکدیگر وظایفی از جمله حقوق مالی عهده‌دار هستند که استواری بنیان‌های خانواده وابسته بدان‌هاست.

برخی افراد با حضور نزد این پیشوایان از وظائف همسران نسبت به یکدیگر می‌پرسیدند که در آثار حدیثی باب ویژه‌ای به این‌گونه از احادیث اختصاص یافته است.^۲ رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از جمله حقوق مالی زن بر مرد آن برشمرد که مرد از آنچه خود می‌خورد و می‌پوشد بر همسرش نیز بخوراند و بپوشاند و از جمله حقوق مالی مرد بر زن نیز آن است که زن از خانه شویش بی‌اذن او چیزی نبخشاید.^۳ این حقوق در سخنرانی حضرت در حجه‌الوداع که رهنمودهای اساسی و بنیادی پیرامون جامعه اسلامی و رفتار مسلمانان در

۱. سمرقندی، بحر العلوم، ج ۱، صص ۲۸۹ - ۲۹۰.

۲. برای نمونه: رک: کلینی، الکافی، ج ۱۱، ص ۱۶۱.

۳. احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۴، صص ۴۴۶ - ۴۴۷؛ ابن‌ماجه، سنن ابن‌ماجه، ج ۱،

آن بیان شد نیز بازتاب یافته است.^۱ چون از امام صادق علیه السلام هم از حق زن بر شوهر پرسیدند فرمود: شکمش را سیر گردانی، جسمش را بپوشانی و اگر خطایی از او سر زد بر او ببخشایی.^۲

۶-۱. **اهتمام به مسئله مساوات مالی در فرهنگ چندهمسری:** از جمله مشکلات زندگی‌های چندهمسری عدم رعایت مساوات مسائل مالی میان زنان از سوی مرد است.

خداوند از سویی به هنگام سخن گفتن از جواز چندهمسری، مردان را به رعایت جانب عدالت فرامی‌خواند و از سوی دیگر بر این نکته تأکید دارد که مردان را یارای رعایت عدالت در روابط با همسرانشان نیست.^۳ امام صادق علیه السلام در پاسخ به یکی از اصحاب خود در مورد این دوگانگی فرمود: آنجا که سخن از رعایت عدالت است ناظر به جنبه امور مالی و نفقه است.^۴ اهتمام پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه به رعایت این مساوات چنان بوده است که هیچ‌گاه همسرانشان به عدم رعایت مساوات مالی معترض نبوده‌اند. به رسم مثال از طرف خلیفه دوم اموالی میان همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله تقسیم شد. چون عایشه از فزونی سهم زنان قریشی حضرت بر غیر قریشیان آگاه شد قاصد حامل اموال را گفت: به خلیفه بگو پیامبر صلی الله علیه و آله در تقسیم اموال و زمان میان همسرانش جانب عدالت و مساوات را نگاه می‌داشت.^۵

۱. طبری، جامع البیان، ج ۴، ص ۲۱۲؛ واقدی، المغازی، ج ۳، ص ۱۱۰۳ و ص ۱۱۱۲؛ یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج ۲، ص ۱۱۱.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱۱، ص ۱۷۱؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۴۰.

۳. نساء (۴): ۱۲۹ - ۱۳۰.

۴. قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۱۵۵؛ طبرسی.

۵. زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۵۷۳.

۷-۱. اهمیت به نظر همسر در چیدمان منزل: از آنجاکه مرد و زن با یکدیگر در یک محیط روزگار می‌گذرانند لذا توجه به نظرات یکدیگر در چیدمان منزل و هزینه‌های آن می‌تواند پیشگیری‌کننده از برخی اختلافات باشد.

چنان‌که گذشت امام حسین علیه السلام در پاسخ به افرادی که بر ایشان وارد شده و از تزئینات مشاهده‌شده سؤال کردند فرمود: ما هنگامی که ازدواج می‌کنیم مهریه همسران خویش را می‌پردازیم و آنان با مهریه خود هر آنچه را مایل باشند تهیه می‌کنند و ما در آن دخالتی نداریم.^۱ در موردی مشابه نیز امام باقر علیه السلام ضمن توضیح حکم الهی برای فردی که از دیدن برخی تزئینات در منزل همسر امام متعجب بود او را گفت: منزل مورد مشاهده منزل همسرشان بوده است و تزئینات آن طبق نظر آن بانو بوده است.^۲ با آن‌که این تزئینات حداقل در مورد منزل همسر امام حسین علیه السلام با اموالی خرید شده که همسر امام مالک آن بوده است اما از آن برمی‌آید که امام نسبت به تزئینات و چیدمان منزل در اموری که دلیلی بر حرمت آن نیست سخت‌گیری نکرده و نظر همسر را با دیده احترام نگریسته است.

۲. راهکارهای برون‌رفت از تنش‌ها: دسته‌ای دیگر از اقدامات پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام به هنگام بروز تنش در روابط زوجین در برون‌رفت زندگی همسران از چالش اختلافات مالی قابل‌رصد هستند:

۱-۲. نپذیرفتن زیاده‌طلبی: از جمله آسیب‌های زندگی مشترک در بستر اقتصادی، زیاده‌طلبی و رفاه‌خواهی نابجا است که عدم مواجهه مناسب مرد با آن می‌تواند وی را با چالش‌های اقتصادی روبه‌رو گرداند.

۱. قاضی نعمان، دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۱۶۰.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱۳، صص ۲۸ - ۲۹؛ قاضی نعمان، دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۱۶۰.

پس از آن که در یکی از غزوات، غنائم فراوانی نصیب مسلمانان گردید زنان پیامبر ﷺ هر کدام از حضرت چیزی را طلب کردند اما حضرت خواسته‌های ایشان را نپذیرفت و مدتی از همسران خود کناره گرفت تا این که آیاتی نازل گردید^۱ و با لحنی قاطعانه اما همراه با لطف بیان داشت: «ای پیامبر! به همسرانت بگو: اگر زندگی دنیا و زرق و برق آن را می‌خواهید بیایید هدیه‌ای به شما دهم و شما را به شیوه‌ی نیکویی رها سازم! و اگر خدا و پیامبرش و سرای آخرت را طالب هستید خداوند برای نیکوکاران شما پاداش عظیم آماده ساخته است»^۲.

در ارتباط با چرایی این نوع از مواجهه در این واقعه چند نکته باید مورد توجه باشد. اول آن که درخواست‌ها را باید افزون خواهی دانست زیرا پیامبر ﷺ سهم همسران خویش از غنائم را میان آن‌ها تقسیم کرده بود ولی آنان که فزونی غنائم را دیده بودند خواسته‌های بیشتری داشتند.^۳ نکته دوم هماهنگی و هم‌رأیی شکل گرفته میان همسران حضرت در این واقعه است که حالت تبانی داشت.^۴ سومین مشکل که بر چالش مسئله می‌افزود آن که همسران اظهار می‌داشتند پیامبر ﷺ می‌پندارد اگر ما را طلاق گوید افرادی یافت نمی‌شود که ما را به ازدواج خود درآورند.^۵ باید دانست این سخن نوعی بی‌حرمتی را در خود می‌داشت به این معنا که حضرت در تأمین خواسته‌های همسران خود و رعایت جایگاه اجتماعی ایشان تلاشی ندارد.

۱. الأحزاب (۳۳): ۲۸ - ۲۹.

۲. قمی، تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲.

۳. واقدی، المغازی، ج ۲، ص ۶۹۳؛ ابن هشام، السیرة النبویه، ج ۲، ص ۳۴۹؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۸۲.

۴. طوسی، التبیان، ج ۸، ص ۳۳۴.

۵. قمی، تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۹۲؛ کلینی، الکافی، ج ۱۱، ص ۶۸۰.

۲-۲. **تأمین ضروریات زندگی از اموال مرد بدون اطلاع وی:** در بحث تلاش مرد برای تأمین هزینه‌های زندگی گذشت که مردان می‌بایست عهده‌دار معاش زندگی همسر و فرزندان خود به قدر متعارف و شایسته باشند. حال اگر مرد به این وظیفه عمل نکرد تکلیف زن چیست؟ به‌ویژه اگر این کوتاهی برآمده از خصلت دل‌بستگی به اموال باشد. در بررسی تاریخی، زندگی هند (۱۴ ق) دختر عتبه با ابوسفیان بن حرب (۳۳ ق) (پدر و مادر معاویه) با این چالش مواجه بوده است. ابوسفیان مردی بخیل و حریص نسبت به اموال بود و علی‌رغم ثروت فراوان نسبت به تأمین هزینه‌های زندگی همسر و فرزندانش کوتاهی می‌ورزید. هند چاره کار را از رسول خدا ﷺ پرسید که آن جناب او را فرمود: به قدر کفاف زندگی خود و فرزندان از اموال او بردار.^۱ واقعه‌ای که در منابع فقهی جهت بیان حکم تکلیف زن در چنین شرایطی مورد استناد قرار گرفته است.^۲

۲-۳. **وانتهدان ساماندهی تمام امور منزل به همسر:** گاه برخی مردان تمامی امور مرتبط با سامان‌دهی منزل را به بانوی خانه وا می‌نهند و نظارتی بر آن ندارند. از نگاه‌های امیرالمؤمنین علی علیه السلام بر فرزندش مبنی بر این‌که: به همسرت مسئولیتی بیش از امور خودش واگذار مکن زیرا این کار به حال وی مناسب‌تر و بر روانش آسایش بخش‌تر است،^۳ برمی‌آید که این امر می‌تواند چالش‌هایی را فرا روی زندگی قرار دهد. مردی از اصحاب امیرالمؤمنین از همسرانش به حضرت علی علیه السلام شکایت کرد. امام علیه السلام به پا خاست و در جمع حاضران رهنمودهایی را بیان داشت.^۴ هرچند در خبر،

۱. احمد بن حنبل، مسند احمد، ج ۶، ص ۳۹؛ بخاری، صحیح البخاری، ج ۳، ص ۳۶؛ مسلم

نیشابوری، صحیح مسلم، ج ۵، ص ۱۲۹.

۲. طوسی، المبسوط، ج ۶، ص ۳.

۳. کلینی، الکافی، ج ۱۱، ص ۱۷۰؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۵۵۶.

۴. صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۵۵۴.

سبب شکایت بیان نشده است اما چون سخنان امام علی علیه السلام ناظر به شکایت وی ایراد می‌گردد لذا می‌توان با توجه به فرازهای این خطبه مدعی شد که اختلاف بر سر حرف‌شنوی و مسائل مالی در امور خانواده نیز مطرح بوده است. در این سخنان امام علی علیه السلام از این‌که مرد همواره به فرمان همسرش باشد و امور مالی خانواده و رسیدگی به امر عیال و خانه را بر عهده بانوی منزل نهد و او را در این امور بدون نظارت رها سازد، نهی می‌کند.

نتیجه‌گیری

در بررسی سیره معصومان علیهم السلام در مواجهه با اختلافات همسران مشخص می‌شود که بخشی از تنش‌ها در مناسبات زوجین بر سر مسائل مالی بوده است و رسول خدا صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام در مواجهه با این نوع اختلاف‌ها از دو منظر راهکارهای پیشگیرانه و راهکارهای برون‌رفتی توجه داشته‌اند. از آنجاکه پیشگیری همواره گام نخست در مواجهه با چالش‌هاست لذا مشاهده می‌شود که بیشتر راهکارها ناظر به پیشگیری است. برخی راهکارهای پیشگیرانه مانند توجه به توان مالی مرد برای اداره زندگی باید قبل از ازدواج مورد توجه باشد؛ اما بیشتر آن‌ها جهت سامان‌یابی زندگی پس از ازدواج است. استفاده از هدیه برای تحکیم روابط و زدودن کدورت‌ها، تعامل همسران در دخل و خرج منزل و آگاهی دادن به حقوق مالی ایشان از جمله‌ی این موارد است. توجه دادن به برخی رسم‌های نادرست و اصلاح آن نیز در سطح کلان‌تر مورد توجه بوده است. در نمونه‌هایی از بروز اختلاف مالی که در منابع بازتاب یافته است راهکارهایی مانند پذیرفتن زیاده‌طلبی و وانهادن ساماندهی تمامی امور منزل به بانوان قابل مشاهده است. راهکارهایی که امید است با بررسی جوانب مختلف آن در عصر معصومان علیهم السلام توسط اندیشمندان علوم تربیتی و مشاوره در تطبیق با شرایط جوامع امروز قابل‌ارائه‌الگو شوند.

منابع:

- * قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی، ناصر، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۳۷۳ ش.
- * نهج البلاغه، مکارم شیرازی، ناصر، ترجمه گویا و شرح فشرده‌ای بر نهج البلاغه، قم، هدف، بی‌تا.
۱. ابن ابی شیبہ الکوفی، المصنف، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹ ق.
 ۲. ابن ابی الدنیا، عبدالله بن محمد، الإخوان، بی‌جا، دارالإعتصام، بی‌تا.
 ۳. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ ق.
 ۴. ابن شعبه حرانی، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۳ ش.
 ۵. ابن ماجه، محمد بن یزید قزوینی، سنن ابن ماجه، بیروت، دارالفکر، بی‌تا.
 ۶. ابن هشام الحمیری المعافری، عبدالملک، السیره النبویه، بیروت، دار المعرفه، بی‌تا.
 ۷. احمد بن حنبل، مسند احمد، بیروت، دار صادر، بی‌تا.
 ۸. اسحاق بن راهویه، مسند ابن راهویه، المدینه المنوره، مکتبه الإیمان، ۱۴۱۲ ق.
 ۹. امام خمینی (ره)، سید روح‌الله، تحریر الوسیله، قم، دارالعلم، بی‌تا.
 ۱۰. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بی‌جا، دارالفکر، ۱۴۱۰ ق.
 ۱۱. برقی، احمد بن محمد بن خالد، رجال البرقی - الطبقات، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.
 ۱۲. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق.
 ۱۳. خوبی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواه، بی‌جا، بی‌تا، ۱۴۱۳ ق.
 ۱۴. رضائیان، علی، مبانی مدیریت رفتار سازمانی، تهران، سمت، ۱۳۸۷ ش.
 ۱۵. زارع، بیژن و هاجر صفیاری جعفرآباد، مطالعه رابطه عوامل مؤثر بر میزان رضایت از زندگی زنانوشویی در میان زنان و مردان متأهل شهر تهران، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، شماره ۱، ۱۳۹۴ ش.
 ۱۶. زمخسری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.
 ۱۷. سالاری فر، محمدرضا، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، تهران و قم، سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵ ش.

۱۸. سجادی امین، مهدی، حقوق مالی زوجه، ماهنامه حوراء، شماره ۳۳، ۱۳۸۸.
۱۹. سمرقندی، نصر بن محمد، بحر العلوم (تفسیر سمرقندی)، بیروت، دارالفکر، بی تا.
۲۰. صدوق، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم، دار الشریف الرضی، ۱۴۰۶ ق.
۲۱. _____، معانی الأخبار، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ ق.
۲۲. _____، من لا یحضره الفقیه، قم، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم، ۱۴۱۳ ق.
۲۳. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، قم، الشریف الرضی، ۱۳۷۰ ش.
۲۴. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۲ ق.
۲۵. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار إحياء التراث العربی، بی تا.
۲۶. _____، تهذیب الأحکام، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
۲۷. _____، المبسوط فی فقه الإمامیة، تهران، المكتبة المرتضویة، ۱۳۸۷ ق.
۲۸. علی مندگاری، ملیحه و حجه بی بی رازقی نصرآباد، «بسترهای اقتصادی مؤثر بر تصمیم گیری زوجین به طلاق؛ مطالعه موردی شهر تهران»، پژوهش نامه زنان، شماره ۱۷، پاییز ۱۳۹۵.
۲۹. عنایت، حلیمه، منصوره دسترنج و فائزه سلمانی، بررسی عوامل مرتبط با اختلافات خانوادگی، جامعه شناسی زنان، شماره ۱، بهار ۱۳۹۰ ش.
۳۰. فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۳۱. فحیمی، فرزاد، سازمان و مدیریت، تهران، نشر هوای تازه و نشر هستان، ۱۳۷۹ ش.
۳۲. فرات کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۳۳. قاضی نعمان، ابن حیون، دعائم الاسلام، قم، موسسه آل البیت، ۱۳۸۵ ق.
۳۴. _____، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ ق.
۳۵. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم، دار الکتب، ۱۳۶۳ ش.
۳۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم، دارالحديث، ۱۴۲۹ ق.

۳۷. مالک بن انس، الموطأ، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۶ ق.
۳۸. محمدی ری‌شهری و عباس پسندیده، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۷.
۳۹. مسلم نیشابوری، صحیح مسلم، بیروت، دارالفکر، بی‌تا.
۴۰. مشکینی، علی، مصطلحات الفقه، قم، دار الحدیث، ۱۴۳۴ ق.
۴۱. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
۴۲. مقاتل بن سلیمان بلخی، تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت، دار إحياء التراث، ۱۴۲۳ ق.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر، کتاب النکاح، قم، مدرسه إمام علی بن ابی طالب ۷، ۱۴۲۴ ق.
۴۴. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۵ ش.
۴۵. واقدی، محمد بن عمر کتاب المغازی، بیروت، الأعلمی، ۱۴۰۹ ق.
۴۶. ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر المعروف به مجموعه ورام، قم، مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ ق.
۴۷. هرسی، پاول و کنت ایچ بلانچارد، مدیریت رفتار سازمان، قاسم کبیری، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۳ ش.
۴۸. یعقوبی، احمد، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر، بی‌تا.